

Bijlage 3

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Heerewaarden gemeente Maasdriel (Gelderland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988

INLEIDING

Heerewaarden ligt in het Gelderse rivierengebied tussen de Bommelerwaard in het westen en het Land van Maas en Waal in het oosten. Dit gebied, waar Waal en Maas het dichtst bij elkaar komen, wordt gekenmerkt door een roerige waterstaatsgeschiedenis. Hieraan herinneren twee vroegere overlaten, waardoor Waalwater naar de Maas kon stromen. Een overlaat is een verlaagd dijkvak met achterliggend overloopgebied.

De ligging was van oudsher ook in economisch en strategisch opzicht van belang. Heerewaarden was lange tijd een tolplaats en al in de Middeleeuwen dreven de inwoners handel op de grote rivieren. Eeuwenlang was ook de riviervisserij van groot belang. Na 1945 nam deze bedrijfstak echter in belang af als gevolg van de vervuiling van het rivierwater en hield begin jaren '70 op te bestaan. In de jaren '80 kwam ook een eind aan de baksteenindustrie, die rond 1840 was ontstaan en in de bloeitijd rond de eeuwwisseling voor het dorp van grote betekenis was. Tot 1 januari 1999 was Heerewaarden een zelfstandige gemeente.

Het rivierengebied kent enkele kenmerkende dorpsvormen: het min of meer rond gebouwde dorp en het gestrekte dorp. Het eerste type komt ook buiten het gebied voor. Het tweede type, waartoe Heerewaarden behoort, is gebonden aan de specifieke bodemgesteldheid van het gebied. Bij de gestrekte dorpen staat de bebouwing van oudsher langs enkele parallelwegen die de richting van de vrij smalle oeverwal of

stroomrug volgen. Karakteristiek is de langgerekte vorm van het gestrekte dorp: het bestaat veelal uit twee straten, waarvan de ene as van meer belang is dan de andere. Vaak komt dit tot uiting in de naamgeving: Voorstraat en Achterstraat. In Heerewaarden is de Hogestraat de belangrijkste as, de veel kortere Achterstraat is slechts voor een deel tot stand gekomen.

Bij de meeste gestrekte dorpen die op een oeverwal langs een rivier liggen, is de Voorstraat opgehoogd tot dijk, bijvoorbeeld in Kedichem. In Heerewaarden is de oeverwal weliswaar opgehoogd, maar een dijkprofiel is daarbij niet ontstaan. Het dorp is daardoor geen dijkdorp geworden, maar heeft een structuur die vergelijkbaar is met een binnendijs gelegen, incompleet gestrekt dorp. De stegen die vanaf de Hogestraat naar de Maas lopen, maken van Heerewaarden echter een duidelijk op de rivier betrokken dorp. Deze combinatie is voor Nederland uniek en de hierin gelegen historisch-stedenbouwkundige waarde is de primaire reden voor de aanwijzing tot beschermd gezicht. Daarnaast ligt een belangrijke beschermingsgrond in de aanwezigheid van herkenbare restanten van het waterstaatkundige verleden, zoals de overlaat en de vluchtheuvels en in het bebouwingsbeeld. Zowel het verleden van Heerewaarden als een dorp van vissers en landbouwers, als de transformatie tot een dorp van steenfabrikanten en arbeiders rond de eeuwwisseling zijn aan de bebouwing afleesbaar.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Het Eiland van Heerewaarden *(kaart 1)*

In de Middeleeuwen werden de grote rivieren bedijkt. Rond 1400 waren de ringdijken voltooid, zoals ook die rond de Bommelerwaard (bij Rossum) en het Land van Maas en Waal (bij Oude Maasdijk). Het gebied rond Heerewaarden bleef echter verstoken van een doorlopende bedijking langs zowel Maas als Waal, waardoor open verbindingen tussen beide rivieren bleven bestaan. Wel werden twee afzonderlijke polders bij Heerewaarden bekaad, de Kopse Polder en de Polder van Heerewaarden. Tussen de zuidelijke dijk van de Kopse Polder, de Huizendijk, en de noordelijke van de Polder van Heerewaarden, de Molendijk, bleef één van de verbindingen tussen Maas en Waal bestaan: het Heerewaardense Gat of Waalgat.

Al in de 15de eeuw stond aan het westelijk uiteinde van de Molendijk een molen. De laatste molen op deze plaats is in 1934 afgebrand, de molenromp is nog aanwezig. In de Middeleeuwen of later werd hier ook een veerhuis gebouwd bij het veer naar Varik. In het dorp was een tweede veer dat de verbinding over de Maas op Kessel en Lith onderhield.

Ten tijde van de Opstand (1559-1648) werd de strategische ligging van Heerewaarden door beide partijen benut: in 1588

liet prins Maurits ten noordoosten van het dorp het fort De Voorn of Nassau aanleggen. Aan de andere kant, tussen het dorp en de Bommelerwaard, bouwden de Spanjaarden in 1599 het fort (Oud) Sint Andries. In die tijd bestonden er drie open verbindingen tussen de Maas en de Waal. Tussen het fort De Voorn en Dreumel lag het Voornse Gat, direct ten noorden van het dorp lag het genoemde Heerewaardense Gat en tenslotte bevond zich ten westen van het fort (Oud) Sint Andries het Schansche Gat.

De open verbinding tussen Maas en Waal bleef niet zonder gevolgen. Bij hoog water op de Waal stroomde veel water naar de Maas, wat langs die rivier dijkdoorbraken kon veroorzaken. Bovendien nam bij beide rivieren de stroomsnelheid af. Bij de Waal gebeurde dat beneden de verbinding door waterverlies, bij de Maas erboven omdat het instromende Waalwater het Maaswater afremde. Beide rivieren kampten als gevolg daarvan met dichtslibbende beddingen, ondiepten, vorming van zandbanken en bochtverleggingen. In 1734 werden twee van de drie geulen tussen Maas en Waal afgedamd: het Voornse Gat met de huidige Overlaatweg en het Heerewaardense Gat met de Heerewaardensestraat tussen het dorp en de Huizendijk.

Het derde gat, het Schansche Gat of Oude kanaal van St. Andries, bleef tot 1856 open, toen in het kanaal een schutsluis werd gebouwd. In 1816 was aan de westzijde van

het Schansche Gat het nieuwe fort Sint Andries gebouwd, omdat het oude niet meer geschikt werd geacht.

De niet al te hoge afsluitdammen fungeerden als overlaten, zodat bij hoog water alsnog Waalwater de Maas kon instromen. Bij het Waalgat hielden de polderdijken de Molendijk en de Huizendijk het water binnen de overlaat. Zowel de overlaat van het Voornse Gat als die van het Heerewaardense Gat zijn nog altijd herkenbaar als vrijwel onbewoonde en vrij open stroken tussen Waal en Maas.

Vanzelfsprekend bracht het systeem van overlaten voor de bewoners van het Heerewaardense gevaar en overlast met zich mee. In het dorp werd daarom in 1864 een vluchtheuvel op de hoek Hogestraat/Variksestraat opgeworpen en in 1873 werd een begraafplaats, tevens vluchtheuvel, in de overlaat aan de dorpsrand aangelegd. Ook bij Zevenhuizen, rond het kruispunt van de Huizendijk met de Heerewaardensestraat, en bij De Voorn, vermoedelijk al in de 18de eeuw ter plaatse van het voormalige fort, werden vluchtheuvels opgeworpen. Gezien het relatief geringe aantal mensen dat in het buitengebied woonde, waren deze voorzieningen waarschijnlijk voldoende. In 1795 woonden er in Zevenhuizen 32 mensen in zeven huizen.

De Heerewaardense overlaten werden in 1902 uiteindelijk geheel gedicht door de aanleg van de Heerewaardense Afsluitdijk van Rossum naar Dreumel. De dijk werd door de

Kopse Polder en de Polder van Heerewaarden heen gelegd, zodat een deel van beide polders buitendijks kwam te liggen.

In de jaren '20 werd de Maas gekanaliseerd en stuwen werden aangelegd ten behoeve van de bevaarbaarheid. In verband daarmee werd ten westen van het fort Nieuw Sint Andries het Kanaal van Sint Andries gegraven, waardoor het fort op het eiland van Heerewaarden kwam te liggen. In het kanaal werd in 1934 ook een nieuwe schutsluis gebouwd.

Naast de visserij en de landbouw kwam in de 19de eeuw de baksteenfabricage als bestaansbron tot ontwikkeling. De eerste Heerewaardense fabriek, de Oude Oven, werd in 1841 in bedrijf genomen. Aan het begin van de 20ste eeuw stonden verspreid in het gebied vier steenfabrieken: de Hoogewaard ten zuiden van het dorp, De Voorn, De Neeskensweide en De Kop in de Kopse polder. Klei werd onder andere gewonnen uit het Heerewaardense Gat en het Voornse Gat, die daardoor nu nog een vrij geaccidenteerd oppervlak hebben. De ontwikkeling van de baksteenfabricage leidde tot groei van het inwonertal van Heerewaarden. In 1871 was een kwart van de bevolking werkzaam in de baksteenindustrie.

Een belangrijke infrastructurele ontwikkeling uit de naoorlogse periode was de aanleg van de Van Heemstraweg door de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal, die de gemeente Heerewaarden in de lengterichting doorsnijdt. Verder vonden er in de ruimtelijke structuur weinig

wijzigingen plaats. Wel trad in de naoorlogse decennia een geleidelijke teruggang op in de baksteenfabricage. De laatste twee fabrieken in Heerewaarden sloten in de jaren '80. Alleen op Bato's Erf vindt nu nog kleinschalige steenproductie plaats.

In 1986 is even ten zuiden van het dorp het bezoekerscentrum 'De Grote Rivieren' geopend. Rond het dorp is vanaf de jaren '90 het natuurontwikkelingsproject Fort St. Andries in uitvoering genomen. Het plan voorziet in grootschalige natuurontwikkeling in de buitendijkse gebieden langs de Maas en de Waal, maar laat het binnendijkse gebied rond Heerewaarden grotendeels agrarisch.

Het dorp Heerewaarden *(kaart 2)*

Heerewaarden is in de Middeleeuwen ontstaan op een hoger gelegen oeverwal langs de Maas. Over de aanvankelijke ruimtelijke ontwikkeling van het dorp is echter weinig bekend. In 997 komt het dorp voor het eerst in de bronnen voor. Vermoedelijk stond er al in de 11de eeuw een stenen kerk op een plaats vlak bij het huidige gebouw. De riviertoel voor schepen die hier van de Maas op de Waal gingen of omgekeerd, betekende waarschijnlijk een stimulans voor handel en nijverheid. Een andere, al vroeg belangrijke bestaansbron was de riviervisserij, onder andere op zalm. Mede vanwege het gebrek aan achterland kon Heerewaarden echter als handelsplaats de concurrentie met Zaltbommel en

Tiel niet aan en bleef een boeren- en vissersdorp. In 1369 woonden er in het dorp Heerewaarden en de omgeving 476 inwoners.

Bij oorlogshandelingen tijdens de Opstand werd in 1600 de middeleeuwse kerk van Heerewaarden verwoest. Acht jaar later verrees een nieuwe kerk. Men bouwde in 1720 een nieuw raadhuis tussen de huidige kerk en het (thans voormalige) gemeentehuis. Het oude raadhuis was in 1702 bij een grootschalige dorpsbrand verloren gegaan. Rond 1800 eeuw telde de gemeente 432 inwoners, waarvan er 305 in het dorp woonden.

De ruimtelijke ontwikkeling van Heerewaarden tot het begin van de 19de eeuw is in grote lijnen als volgt te schetsen. De overlast van Waal en Maas leidde tot een geconcentreerde bewoning op de oeverwal. In de lengterichting van de oeverwal ontstond de Hogestraat, die daarmee de oudste straat in het dorp is. De Hogestraat werd geleidelijk opgehoogd en ging als Maasdijk fungeren. Daarbij ontstond echter geen dijkprofiel met steile taluds. Aan de binnenkant is nauwelijks van een profiel sprake, aan de buitenkant ligt een flauw aflopend profiel naar de Maas. Door concentratie van de bebouwing aan weerszijden kreeg de Hogestraat geleidelijk het karakter van hoofdstraat. Met de bekading van de Heerewaardense Polder ontstonden de Singel en Molendijk, met elkaar de noordelijke dijk van de polder. De Noorderhoek ontstond op de overgang van de

oeverwal naar de polderdijk. De oeverwal is hier vermoedelijk door het water van het Heerewaardense Gat in lengterichting min of meer afgesneden.

Vanaf de Hogestraat ontstonden vier dwarsstraatjes in de richting van de Maas. Van noord naar zuid: Oostenhoek, Maasstraat, Veerstraat en Steeg. Aan deze straatjes werden hoofdzakelijk kleine vissershuisen gebouwd. Ook aan de Noorderhoek ontwikkelde zich in de loop der tijd een concentratie van vissers- en arbeidershuisjes.

Uit het kadastraal minuutplan met de situatie van 1832 (1824) blijkt dat de toenmalige structuur van het dorp weinig afwijkt van de huidige situatie. De Hogestraat is de centrale as in het dorp en de parallelle as is slechts voor een deel tot stand gekomen. Aan de noordkant wordt de as gevormd door de Achterstraat en aan de zuidkant, ten zuiden van de Secr. Janssenstraat, door de huidige Maasdijk. Deze straat is ter plaatse oorspronkelijk niet als waterkering aangelegd. Aan de parallelle as stonden in 1832 slechts enkele panden.

Met name aan het noordelijke deel van de Hogestraat staat dan echter al een vrij dichte bebouwing, aan weerszijden van de straat, waaronder de belangrijkste gebouwen: de kerk en het raadhuis. De Hogestraat zet zich voort in de Noorderhoek, die gedeeltelijk aan weerszijden is bebouwd. Aan de Singel is nog geen bebouwing. De Heerewaardensestraat is duidelijk secundair ten opzichte van de Hogestraat-Noorderhoek; de straat die naar de dam uit 1734 in het Heerewaardense Gat voert, sluit met een scherpe

hoek aan op de Hogestraat. Aan het begin van de Heerewaardensestraat, net na de hoek, verrees in 1840 een schoolgebouw.

Vanaf de oostkant van de Hogestraat naar de Maas laat het minuutplan, de vier genoemde, vrijwel evenwijdige stegen zien. Tussen de Heerewaardensestraat en de Oostenhoek is ook het Buitenpad al aangegeven. Aan de westzijde van de Hogestraat laat de kaart enige bebouwing zien aan de Variksestraat.

De betekenis van de baksteenindustrie kwam vanaf de tweede helft van de 19de eeuw tot uitdrukking in het beeld van de Hogestraat. De steenfabrikanten lieten hier woonhuizen bouwen, veelal in neoclassicistische stijl. In dezelfde periode werden ook de belangrijkste dorpsgebouwen, de kerk, het raadhuis en de school vernieuwd.

Een nieuwe N.H.-kerk werd in 1849-1850 gebouwd, de bijbehorende pastorie en kosterwoning verzezen noordelijker aan de straat in 1860, respectievelijk 1873. In het laatstgenoemde jaar werd ook de al genoemde begraafplaats aan de Heerewaardensestraat, even buiten het dorp, in gebruik genomen. Op de vluchtheuvel uit 1864 werd in 1879 een school gebouwd, naar ontwerp van de Zaltbommelse stadsarchitect A.M.A. Gulden, ter vervanging van de school uit 1840. Hierdoor werd de vluchtheuvel weliswaar in oppervlakte gehalveerd, maar de evacués konden bij hoog water voortaan in de school worden ondergebracht. Tenslotte werd in 1891 naast de kerk een

nieuw gemeentehuis annex polderhuis gebouwd in neorenaissancestijl, naar ontwerp van de architect J.G. Groenendaal.

Aan de Hogestraat verdichtte door de genoemde bouwactiviteiten de bebouwing met voornamelijk relatief grote en rijk uitgevoerde panden. Aan de dwarsstraatjes naar de Maas nam de bebouwing toe met kleine vissers- en arbeiderswoningen. Datzelfde gebeurde aan de Noorderhoek en de Singel en in minder mate aan de Achterstraat. De strook langs de Maas zelf bleef onbebouwd en fungeerde als aanlegplaats voor de vissersschepen. Vanaf het begin van de 20ste eeuw ontstond vanuit de dorpskern enige bebouwing in westelijke richting, structurele wijzigingen of toevoegingen in de dorpsplattegrond vonden nog niet plaats.

De lintbebouwing breidde zich na 1950 verder uit. Vanaf die tijd werden bovendien nieuwe straten aangelegd, waaraan meer clusterwijze dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog liep de riviervisserij geleidelijk terug. In 1971 kwam er een definitief einde aan deze eeuwenlange traditie in Heerewaarden. De laatste zalm - ooit een belangrijk product voor het dorp - was al in 1957 aan land gebracht. Inmiddels was in 1965 de Heerewaardense scheepswerf, gelegen aan de Maas, nieuw leven ingeblazen. Deze werf was ontstaan uit de aan de Hogestraat gelegen smederij. De huidige werf bestaat voornamelijk uit recente bedrijfshallen. Een andere, nieuwe bron van inkomsten was de buitendijkse camping met

jachthaven, die in 1975 verhoogd werd aangelegd aan de zuidoostkant van het dorp.

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

Het eiland van Heerewaarden algemeen

Heerewaarden is de centrale nederzetting in het langgerekte gebied waar de Waal en de Maas elkaar het dichtst naderen. Aan de hiermee verband houdende strategische ligging van het gebied herinneren de restanten van de voormalige verdedigingswerken De Voorn in de Kopsse Polder en de forten Oud en Nieuw Sint Andries aan de zuidkant van de gemeente. Van fort Oud Sint Andries zijn de contouren gereconstrueerd, fort Nieuw Sint Andries is recent gedeeltelijk gerestaureerd en bij De Voorn zijn het tracé van de wallen aan de Maaskant in het kader van de dijkverbetering al eerder teruggebracht. Typisch voor de ligging tussen twee rivieren is ook dat Heerewaarden een voormalig veerhuis heeft aan beide zijden van het dorp.

Hoewel de dwarsverbindingen tussen de rivieren, met uitzondering van het Kanaal van Sint Andries, zijn gedicht, is nog altijd herkenbaar dat de gemeente vroeger bestond uit twee eilanden tussen Maas en Waal. Aan de noordkant van de gemeente is het Voornse Gat nog te herkennen tussen de Kopsse Polder en de Maasdijk. Net boven het dorp, tussen de Molendijk en de Huizendijk, is de oude bedding van het

Waalgat nog markant aanwezig. Dit laaggelegen open gebied, tussen twee voormalige polderdijken, staat in natte perioden gedeeltelijk onder water. Het uitwateringssluisje in de Heerwaardensestraat die tegelijk Maasdijk is, kon bij de recente dijkverbetering bewaard blijven. Een bijzonder element, gelegen in het overlaatgebied, is de begraafplaats met baarhuisje, in de bocht van de straat.

Buiten het dorp Heerwaarden is er enige verspreide bebouwing, zoals het gehucht Zevenhuizen en de bebouwing meer noordelijk aan de Heerwaardensestraat. Het buitengebied is grotendeels in agrarisch gebruik: grasland, boomgaarden en akkers. Het heeft een open en groen karakter, met hier en daar boomgroepen. Verspreid in de Kopse Polder is ook niet-agrarische bedrijvigheid aanwezig, in de Polder van Heerwaarden is die vrijwel beperkt tot het complex van de vroegere steenfabriek 'De Hoogewaard'. Langs de noordkant van het gebied ligt de Afsluitdijk uit 1902, die de polderdijken en de overlaten doorsnijdt. De drukke Van Heemstraweg vormt een recente, dominante lijn door de gemeente, die de oude structuren eveneens doorsnijdt. Komend uit noordelijke richting heeft men vanaf deze weg echter een fraai uitzicht op de dorpsbebouwing aan de Noorderhoek met de kerktoren en de hijskranen van de scheepswerf op de achtergrond.

De dorpskern

Heerwaarden ligt dicht tegen de Maas. De historisch-ruimtelijke structuur van het dorp is ruim vóór 1850 ontstaan en is typerend voor het gestrekte dorp, één van de twee dominante dorpsvormen in het rivierengebied. De Hogestraat, gelegen op een verhoogde oeverwal, vormt de langgerekte hoofdstraat van het dorp. De straat heeft een licht gebogen beloop en wordt aan weerszijden begeleid door gevelwanden, bestaande uit dicht op elkaar staande panden in een verspringende rooilijn. Het relatief brede straatprofiel met klinkers en aan weerszijden daarvan recente voetgangerszones, de gevelwanden en het karakter van de bebouwing geven de Hogestraat een enigszins stedelijk aanzien. Afgezien van enkele voortuintjes en de grote bomen op het schoolplein heeft de straat een stenig karakter. De Hogestraat heeft duidelijke eindpunten in het noorden bij de Noorderhoek en in het zuiden bij de Maasdijk. Op deze punten buigt de doorgaande weg af via de Heerwaardensestraat, respectievelijk de Secr. Janssenstraat. De Heerwaardensestraat die met een scherpe hoek afsplitst, manifesteert zich hiermee als een duidelijk latere structuurlijn. De parallel as, de Achterstraat, is maar gedeeltelijk aangelegd en bebouwd met vrijstaande woonhuizen van bescheiden omvang. Het zuidelijk deel, de huidige Maasdijk ten zuiden van de Secr. Janssenstraat, is eveneens bebouwd met vrijstaande panden. De Maasdijk ligt hier op de oeverwal

en heeft geen dijkprofiel, het pad in het vervolg van de Hogestraat fungeerde vermoedelijk vroeger als kade. Als gevolg van de buitendijkse ophoging van het campingterrein is de situatie weinig overzichtelijk. Tussen de Hogestraat en de Achterstraat ligt een grotendeels onbebouwd gebied met erven en tuinen.

Een opvallend en bijzonder kenmerk van de structuur van het dorp wordt gevormd door de smalle, stenige stegen, die vanaf de Hogestraat afdalen naar de Maas. Hier staan kleinere woonhuizen, oorspronkelijk bewoond door vissers. De panden, merendeels één bouwlaag of één bouwlaag plus mezzanino hoog, staan direct aan de straat. Aan de visserij herinnert nog één visrokerij-schoorsteen langs de Steeg. Van de stegen is de Veerstraat, met het oude veerhuis aan het uiteinde, het dichtstbebouwd. Aan de oever van de Maas bevindt zich het bedrijfscomplex van de scheepswerf, met een aantal loodsen en enkele hoge hijskranen. Tussen de Heerewaardensestraat en de Oostenhoek ligt nog een verbinding met het karakter van een achterpad, het Buitenpad. De Maasoever heeft ter hoogte van de stegen een informeel karakter met achtererven, tuinen en toegang tot de werf en andere bedrijven.

Centraal aan de Hogestraat staat de N.H. kerk, gebouwd in 1849-1850 in Waterstaatsstijl, met daarnaast het gemeentehuis uit 1891 in neorenaissancestijl. De ruimte hier omheen is ook enige openbare ruimte, maar is niet als

zodanig ingericht en heeft daardoor meer het karakter van een verwijding van de straat.

Het centrale deel van de straat loopt door naar het noorden waar, op de hoek met de Variksestraat, de vluchtheuvel ligt, met enkele monumentale kastanjbomen. Op de vluchtheuvel staat de dorpsschool uit 1881 op enige afstand van de Hogestraat. Op de tegenoverliggende hoek met de Variksestraat bevindt zich, direct aan de weg, de voormalige pastorie. De samenkomen van de Variksestraat en de Hogestraat wordt bovendien gemarkeerd door het woonhuis 'Johanna', gebouwd in 1926 in opdracht van de toenmalige gemeentesecretaris.

Het karakter van hoofdstraat is verder af te lezen aan diverse voorname panden, die overwegend uit de tweede helft van de 19de eeuw dateren. Hieronder zijn enkele woonhuizen gebouwd in opdracht van de Heerewaardense steenfabrikanten. Deze huizen maken front naar de straat en bestaan uit twee hoge bouwlagen met kap en zijn veelal gebouwd in neoclassicistische stijl. Een bijzonder pand is de villa 'Het Uilennest' uit 1905, waarvan de architectuur geïnspireerd is op de stijl van Berlage.

Aan de Hogestraat bevinden zich bovendien enkele, voormalige dorpsboerderijen in de vorm van T-boerderijen, karakteristiek voor het rivierengebied, met een statig voorhuis gericht op de straat. Vanaf de dwarsstegen naar de Maas zijn de achterhuizen, met grote kappen, fraai zichtbaar.

Aan het noordelijk uiteinde gaat de Hogestraat over in een zeer smalle straat, de Noorderhoek, gelegen op de overgang van de oeverwal naar de dijk van de Polder van Heerewaarden. Aan de Noorderhoek en het vervolg, de Singel, staan kleine voormalige arbeiders- en vissershuisjes. Voortuinen en openbaar groen ontbreken. De panden staan in een verspringende rooilijn, afwisselend met een korte en een lange gevel naar de straat. Aan de buitenkant - de noordkant - staan 'echte' dijkhuizen, met een bouwlaag aan de straat en onderverdieping onder aan de dijk. Dit besloten gebied manifesteert zich als een geheel eigen buurtje. Achter de huizen aan de buitenkant verloopt de overgang naar het groene, open gebied van de overlaat van het Heerewaardense Gat via een steilrand. Deze is wellicht ontstaan als gevolg van ontkleining door de steenfabrieken.

NADERE TYPERING VAN TE BESCHERMEN WAARDEN

Zoals hierboven is beschreven dateert de historisch-ruimtelijke structuur van het dorp van vóór 1850, terwijl een groot gedeelte van de bebouwing, waaronder de meest beeldbepalende panden, in de periode 1850-1940 is gerealiseerd. De historisch-ruimtelijke structuur is die van het gestrekte dorps-type en wordt bepaald door de langgerekte Hogestraat, met daarachter de Achterstraat/Maasdijk, gelegen op een opgehoogde oeverwal.

De Hogestraat gaat via de smalle Noorderhoek over in de dijk van de Polder van Heerewaarden (Singel, Molendijk). Aan de zuidkant wordt de straat scherp beëindigd via de hoek met de Secr. Janssenstraat. De straat vormt hierdoor min of meer een aparte ruimtelijke eenheid.

Wat Heerewaarden uniek maakt, is dat de oeverwal geen dijkprofiel heeft gekregen - zoals in andere dorpen met een soortgelijke uitgangssituatie is gebeurd - en dat de relatie met de rivier is gelegd door middel van vier naar de rivier aflopende stegen. Dit geheel vormt een bijzondere ruimtelijke situatie, waarbij er vanaf de Hogestraat een duidelijke functionele en visuele relatie is met de rivier. De structurelementen die herinneren aan het waterstaatsverleden dragen verder bij aan dit bijzondere geheel, met name de centraal in het dorp gelegen vluchtheuvel en de herkenbare overlaat van het Heerewaardense Gat aan de noordkant van het dorp.

Het bebouwingsbeeld weerspiegelt zowel het verleden van Heerewaarden als een dorp van vissers en landbouwers, als de transformatie rond de eeuwwisseling tot een dorp van steenfabrikanten en arbeiders. (kaart 9) Aan de Noorderhoek en aan de stegen naar de Maas bevinden zich kleine arbeiders- en vissershuisen, terwijl aan de Hogestraat de ruimte bemeten dorpsbebouwing is gelegen, die overwegend dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw, de bloeitijd van het dorp. Naast bijzondere

gebouwen, zoals de kerk, het gemeentehuis en de school, bevinden zich hier enkele woonhuizen gebouwd door de steenfabrikanten en een aantal karakteristieke T-boerderijen met statige voorhuizen.

Met betrekking tot de **structuur en openbare ruimte** zijn van belang:

- de stedenbouwkundige structuur, bepaald door de twee parallelle assen Hogestraat en Achterstraat/Maasdijk, gelegen op een oeverwal, met de naar de Maas aflopende stegen, en de voortzetting van de Hogestraat in de richting van de Waal via Noorderhoek en Singel, cq. de overgang naar de noordelijke dijk van de Polder van Heerewaarden, de Molendijk;
- de vier dwarsstegen: Oostenhoek, Maasstraat, Veerstraat en Steeg op zichzelf met woningen aanweerszijden en als relatie tussen de Maas en de tot Maaswaterkering verhoogde Hogestraat;
- de aansluiting van de parallelle assen, aan de noordkant het aansluitpunt Achterstraat/Noorderhoek, aan de zuidkant de aansluiting van de Maasdijk met het pad in het verlengde van de Hogestraat, als wezenlijke onderdelen van de hoofdstructuur;
- de herkenbaarheid van de Hogestraat als hoofdstraat met de belangrijkste openbare en bijzondere gebouwen en de meest aanzienlijke woonhuizen, tesamen een geconcentreerde bebouwing vormend met een enigszins verspringende rooilijn die als geheel het beloop van de straat een vloeiende vorm geeft waarbij ook de lijn bestaande uit erfafscheidingen, heggen en hekken, een rol speelt;
- de openbare ruimte in de Hogestraat bij de kerk en het voormalige gemeentehuis;
- de wijze van beëindiging van de Hogestraat aan beide zijden alsook de voortzetting daarvan;
- het grotendeels niet-bebouwde gebied tussen Hogestraat en Achterstraat en achter de Hogestraat, waar de Achterstraat niet tot stand is gekomen, met erven en tuinen;
- het besloten buurtje Noorderhoek/Singel met een smal profiel en gebogen verloop met woningen vlak aan de straat, met aan de noordkant dijkwoningen tegen het naar de vroegere overlaat aflopende talud;
- de ruimte langs de Maas, bestaand uit informele (semi-)openbare ruimte: de toegang tot de werf, achtererven en tuinen, met elkaar de 'achterkant' van het dorp;
- het beloop van de Heerewaardensestraat met de scherpe overgang van de bebouwde kom naar het buitengebied via de bocht bij het sluisje in de vroegere overlaat;
- de verharding met (waal)klinkers en inrichting van de dorpsstraten. In de stegen naar de Maas hebben sommige woningen een eigen stoep, even breed als het huis. Daardoor is een karakteristieke, onderbroken stoepenzone ontstaan. In de Hogestraat staan enkele bomen, van monumentale waarde zijn de kastanjabomen op het

schoolplein. Tenslotte hebben enkele huizen in de straat een voortuin, van de straat gescheiden door een heg of hek.

Met betrekking tot de **bebouwing** zijn van belang:

- het bebouwingsbeeld aan de Hogestraat, bestaande uit een aantal bijzondere gebouwen: de kerk, het gemeentehuis, de school, enkele rijk gedetailleerde woonhuizen in twee hoge bouwlagen met kap en een aantal T-boerderijen met statig voorhuis (met de voorgevel naar de straat gericht) en daarachter gelegen schuren met grote kappen;
- de vluchtheuvel met de monumentale bomen op de hoek van de Hogestraat en de Variksestraat;
- het bebouwingsbeeld aan de vier straatjes naar de Maas, met eenvoudige woonhuizen van één bouwlaag of een bouwlaag met mezzanino, met de voorgevel naar de straat en nokrichting afwisselend haaks op en evenwijdig aan de straat. Aan de visserij herinnert nog een visrokerij-schoorsteen aan de Steeg;
- het hieraan verwante bebouwingsbeeld aan de Noorderhoek en de Singel met verschil tussen de zuidkant van de straat en de noordkant. Aan de noordkant staan dijkwoningen tegen het talud dat naar het vroegere Heerewaardense Gat afloopt, aan de zuidkant staan de panden op maaiveld van de oeverwal ter plekke;
- de karakteristieke zichtlijnen door de dwarsstraten in de richting van de Maas en omgekeerd in de richting van de

Hogestraat, met o.a. het zicht op de schuren van de T-boerderijen aan de Hogestraat;

- de bebouwing aan de Maasdijk, waaraan het agrarisch verleden nog afleesbaar is. Markant is de situering van de panden aan de oostkant van de weg, die in feite op de waterkering staan.

Met betrekking tot het **cultuurlandschap** zijn van belang:

- het laag gelegen, vrijwel geheel open en onbewoonde gebied tussen de Heerewaardensestraat, de Molendijk, de Van Heemstraweg en de Huizendijk met de bedding van het voormalige Waalgat, als meest herkenbaar gebleven onderdeel van de vroegere overlaat;
- de hoogteverschillen, waaronder waarschijnlijk ook de karakteristieke steilrand achter de Noorderhoek/Singel, in het overlaatgebied als gevolg van kleiwinning voor de vroegere steenfabrieken;
- de begraafplaats met baarhuisje en monumentale bomen, verhoogd gelegen in de vroegere overlaat;
- de Molendijk en de Huizendijk tussen Van Heemstraweg en Heerewaardensestraat als polderdijken en begrenzing van de vroegere overlaat en het sluisje in de Heerewaardensestraat met uitvliet naar de rivier;
- de zichtlijnen vanaf de Heerewaardensestraat/Maasdijk naar de Maas en het zicht vanuit noordelijke richting, over het laag gelegen voormalige Waalgat, op de dorpsbebouwing aan de Noorderhoek.

BEGRENZING

Het aan te wijzen gebied omvat allereerst de historische dorpskern van Heerewaarden, met de Hogestraat, de Achterstraat, de dwarsstraten van de Hogestraat naar de Maas en het buurtje met voormalige arbeiders- en vissershuisjes aan de Noorderhoek. Ook het gebied tussen de Maasdijk en de buitendijkse camping is bij de bescherming betrokken als weliswaar niet bijzonder gaaf, maar integraal onderdeel van de historisch-ruimtelijke structuur.

Vervolgens maakt een deel van de oude bedding van het voormalige Heerewaardense Gat, begrensd door de Maas, de Huizendijk, de Van Heemstraweg en de Molendijk deel uit van het aan te wijzen gebied. In dit als overlaat herkenbare gebied liggen de afsluitdam met sluisje van de overlaat (Heerewaardensestraat) en de begraafplaats. Met deze begrenzing komt de bijzondere geografische ligging en het daarmee samenhangend waterstaatkundig verleden van Heerewaarden in het beschermd gezicht tot uitdrukking. Het deel van de overlaat boven de Van Heemstraweg is als gevolg van de doorsnijding door de weg en de Afsluitdijk en door de aanwezigheid van bebouwing en boomgaarden minder als overlaat herkenbaar en daarom niet in de bescherming betrokken.

De omgrenzing volgt aan de oostzijde de gemeentegrens in de Maas. Aan de noordzijde ligt de grens even ten noorden van

de Huizendijk. De bebouwing aan de Huizendijk ligt hiermee binnen de omgrenzing. De grens loopt aan de westzijde langs de binnenzijde van het fietspad aan de Van Heemstraweg. Vervolgens loopt de grens langs de zuidzijde van de Singel, zonder de aanliggende bebouwing en de westzijde van de Achterstraat, eveneens zonder de aanliggende bebouwing. Ten zuiden van de aansluiting op de Variksestraat loopt de grens grotendeels over de perceelsgrenzen achter de Hogestraat en ten zuiden van de Secr. Janssenstraat langs de westkant van de Maasdijk, ook weer zonder de aanliggende bebouwing. De zuidgrens tenslotte volgt de oostkant van het pad tussen Maasdijk en Hogestraat en loopt door de camping naar de Maas.

De exacte omgrenzing is aangegeven op bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/18/01.

WAARDERING

Heerewaarden vormt een zeer bijzonder rivierdorp, gelegen tussen de Waal en de Maas. In beginsel is het dorp een representant van het twee-assige, gestrekte dorpstype, kenmerkend voor het rivierengebied. Uniek is echter de ophoging van de Hogestraat, gelegen op de oeverwal, tot Maaswaterkering, zonder dat daarbij de straat een dijkprofiel heeft gekregen. Het dorp is daardoor geen dijkdorp geworden, maar heeft een structuur die vergelijkbaar is met een binnendijks gelegen, incompleet gestrekt dorp. De stegen

die vanaf de Hogestraat naar de Maas lopen, maken van Heerewaarden echter een duidelijk op de rivier betrokken dorp. Door de ophoging is er zicht vanaf de Hogestraat door de stegen op de rivier, maar op een heel andere manier dan in een dijkdorp waar het hoogteverschil tussen straat en rivier veel groter is. De combinatie van ophoging zonder dijkprofiel met de vier stegen is voor Nederland uniek en de hierin gelegen **historisch-stedenbouwkundige waarde** is de primaire reden voor de aanwijzing tot beschermd gezicht.

De ligging tussen twee rivieren en de daarmee samenhangende waterstaatkundige elementen, met name die van de vroegere overlaat, bepalen mede de bijzondere karakteristiek van Heerewaarden. De ruimtelijke samenhang tussen het dorp en de overlaat is groot en **structureel gaaf**. Ook hierin ligt een belangrijke **historisch-stedenbouwkundige waarde**, tevens is er sprake van een specifiek **cultuurhistorische waarde** omdat aan dorp en overlaat een stuk waterstaatsgeschiedenis is af te lezen.

Opvallend is het rijke en veelzijdige bebouwingsbeeld in de dorpskern: aan de Hogestraat bevindt zich een groot aantal bijzondere panden, zoals de kerk, het gemeentehuis en de school, van veelal hoge **architectonische kwaliteit**. In het straatbeeld zijn diverse voor het rivierengebied kenmerkende bebouwingstypen aanwezig, waaronder T-boerderijen en enkele voorname woonhuizen van steenfabrikanten.

De visserijactiviteiten vanaf de Middeleeuwen tot na de Tweede Wereldoorlog hebben geleid tot een ruimtelijke typologie, waarmee het dorp zich onderscheidt van andere rivierdorpen. Dit komt tot uitdrukking in de nederzetting van voormalige vissershuisjes aan de Noorderhoek en in de vier dwarsstraatjes, die vanaf de Hogestraat afdalen naar de Maas, waar de visserijactiviteiten geconcentreerd waren. De genoemde bebouwing is daarmee in zijn totaliteit van belang omdat die zowel het verleden van Heerewaarden als een dorp van vissers en landbouwers weerspiegelt, als de transformatie tot een dorp van steenfabrikanten en arbeiders rond de eeuwwisseling.

RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING

Ter effectuering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt

op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsver-eiste voldoen.

BRONNEN

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel V, Gorinchem, 1844.
- *Gemeentebeschrijving Heerewaarden*. Uitgave: Stichting MIP-Gelderland, Oosterbeek, 1993.
- Kooiman, M.A. en Prins, L., *Cultuurhistorische waarden in het Gelderse rivierdijklandschap*. Uitgave: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1994.
- Tussenbroek, G. van, *Duizend jaren Heerewaarden*. Zaltbommel, 1997.
- Uyl, R.G. den, 'Dorpen in het rivierkleigebied.' In: *Bulletin KNOB*, 1958, kol. 97-114.
- *Gemeentelijke monumenteninventarisatie Heerewaarden*. Arnhem, z.j. (Gelders Genootschap, begin jaren '90).

Kaarten

1. Topografische kaart van Heerewaarden, 1872. Detail van kaartblad 551 van de Chromotopografische Kaart

van het Koninkrijk der Nederlanden in Bonneprojectie, schaal 1:25.000.

2. Kaart 2: Topografische kaart van Heerewaarden, 1908. Detail van kaartblad 551 van de Chromotopografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden in Bonneprojectie, schaal 1:25.000.

COLOFON

Uitgave: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist 2008

Onderzoek en tekst: Gelders Genootschap

Begrenzingskaart:: drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag: Drs. G.H. Glas

Redactie: Drs. G.H. Glas

PRODUCTIE

RACM/Drukkerij Kerckebosch bv, Zeist

BIJLAGEN

1. Het eiland van Heerwaarden in 1872
2. Het dorp Heerwaarden in 1908

Verbeelding

Tekening

Aangevende de bestemmingen en aanduidingen, schaal 1:1000.

Gehanteerde ondergronden

Voor de ondergrond van de tekeningen is gebruik gemaakt van digitaal aangeleverde kadastrale ondergronden en NORMgbkn-ondergronden. Voor zover mogelijk is de bestaande bebouwing bijgewerkt aan de hand van recente bouwvergunningen. Tonnaer Adviseurs in Omgevingsrecht is niet verantwoordelijk voor afwijkingen tussen de gehanteerde ondergronden en de werkelijke situatie.

